

Вакиллик органи бўлган парламентнинг шаклланишига оид ижтимоий-сиёсий ёндашувлар

Ахатжонов Сунатилла Собиржон ўғли

Наманган давлат университети мустақил тадқиқотчиси

Жаҳонда парламентнинг ташкил топиши бевосита Парламентнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Парламент ҳақидаги замонавий тасаввурлар халқнинг минг йиллик бошқарув усули асосида шаклланган. Кейинчалик олимлар мазкур бошқарув усулини “демократия” деб аташган. Демократиянинг идеал шаклида барча фуқаролар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлиб, долзарб масалаларни муҳокама этиш учун бир жойда тўпланадилар. Натижада овоз бериш йўли билан қарор қабул қилинади. Албатта, бундай бошқарув усули кичик аҳоли пунктлари учун самаралидир, аммо бутун давлат миқёсидаги? Бир жойга бараваракайига 10 миллион ёки ундан ортиқ одамларни йиғиб бўлармиди? Йиққан тақдирда ҳам бундай йиғилиш неча кун давом этади? Чунки, қоидага кўра, ҳар бир фуқарога ўз фикрини айтиш учун сўз бериш керак. Шу сабабли кўп сонли фуқаролар номидан гапира оладиган битта вакилни сайлаш тақозоси пайдо бўлди. Албатта бу “соф демократия” эмас эди. Чунки сайланган фуқаронинг ўз дунёқараши, воқеа-ҳодисага нисбатан ўз фикри бўлади. Айнан соф демократия инъикосини биз замонавий Швейцария бошқарувида кўришимиз мумкин. У ерда бир йилга “амтман”, яъни депутатлар сайланиб, улар профессионал даражада қонун лойиҳасини ишлаб чиқишади, овоз бериш ҳуқуқига эга фуқаролар эса уни ё тасдиқлашади ёки йўқ. Бундай бошқарув кўриниши плебисцитар демократия деб аталади¹.

Бунда қонун матнини ўзгартириш мумкин бўлмайди. Фақатгина “ҳа” ёки “йўқ” деган овоз берилади, холос. Аҳоли сонининг ўсиши, ижтимоий-сиёсий бошқарувнинг мураккаблашуви натижасида репрезентатив демократия, бундан ташқари айнан “демократия” сўзини “вакиллик” сўзи билан алмаштириш эҳтиёжи ҳам юзага келди. Ҳозирда мазкур функцияни Парламент тизими амалга оширмакда.

“Парламентаризм” тушунчаси давлат ҳокимиятини ифодаловчи тушунча бўлгани учун у қатор ижтимоий-гуманитар фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Хусусан, ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан парламентаризм - сиёсий ҳокимият бошқаруви кўринишида - сиёсатшуносликнинг, қонунлар қабул қиладиган институт сифатида - ҳуқуқшунослик, шахс, ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг манфаатларини ифодалайдиган давлат органи сифатида – социология, шунингдек, халқнинг олий вакиллик органи ва

¹ “Плебисцитар” сўзи латин тилидаги plebiscitum сўзидан олинган бўлиб, умумхалқ муҳокамаси доирасида қарор қабул қилишни аниқлатади.
https://duma.tomsk.ru/content/1_zarozhdenie_i_razvitie_parlamentarizma

фуқароларнинг манфаатларини қонунларда ва бошқа меъёрий ҳужжатларда ифодаловчи институт сифатида – ижтимоий-сиёсий тадқиқот объекти хусусиятини ўзида ифода этади.

Ҳозирги даврда парламентаризм тушунчаси Европа сиёсий тизимида конституцияга мувофиқ тарзда давлат органлари тизимида устувор ролни парламентга тегишли эканлигини англатади. В.И.Еригинанинг фикрича, Россияда парламентаризм ва кўппартиявийлик ғояларига бўлган қизиқиш ўтган асрнинг 90-йилларида бошланди. А.Е.Румянцева ёзишича, ўзгаришларнинг энг муҳими давлатнинг зарур белгиси сифатида мавжуд бўлган парламентда содир бўлди. А.И.Горилев қайд қилганидек, ҳозирги вақтда парламентаризм кўпчилик замонавий демократик давлатлар учун тўла-тўқис сезиладиган реаллик эканлиги ҳеч кимга шубҳа туғдирмайди. Лекин ижтимоий-гуманитар фанлар методологиясида парламентаризм деганда бир неча фанлар иштирокида парламент ва унинг фаолиятини ўрганиш объекти тушунилади. Парламент эса ҳуқуқий ва сиёсий институт бўлиб, у қонун чиқарувчи ҳокимиятни англатади.

Парламентаризм – буржуа сиёсий тизими бўлиб, унда конституцияга биноан, давлат органлари тизимида парламент бошқарувчилик ролига эгадир. Маълумки, ижтимоий муносабатлар ва алоқаларда инсонлар ўзларининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва бошқа турли-туман манфаатларини қонидиришга интилиши асносида турли ижтимоий институтларга уюшишлари ҳаётий заруратдир. Мазкур ижтимоий ва бошқа турли туман манфаатлар билан давлат манфаатлари ўртасида ижтимоий мувозанатлар бўлиши тақозо этилади. Лекин давлат манфаатлари шахс манфаатларидан устун қўйилгани пайтдан бошлаб тоталитаризм сари ўзгариш бошланади. Давлат ўз манфаатларини шахс манфаатларига бўйсундириши керак. Ана шундагина инсон манфаатларининг устунлиги таъминланади². Демак, парламентаризм ғояси остида айнан шу мақсадни ҳаётда амалга ошириш ётади.

Ҳозирги даврда парламентаризмни тадқиқ этишга доир манба ва адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, аслида халқнинг ижтимоий ҳаётидаги ҳаётий муҳим муаммоларни ҳал этиш, ижроия ҳокимиятини халқ манфаатлари йўлида назорат қилиш ижтимоий-сиёсий мақсадлар сифатида парламент институти кўпроқ сиёсий ва ҳуқуқшунослик фанлари нуқтаи назаридан тадқиқ этиш анча устуворлик қилаётганлигини кўрсатмоқда. Табиийки, “парламент” тушунчасига нисбатан қўлланилган назарий-методологик ёндашувлар ҳам кўпинча сиёсий ва ҳуқуқий таҳлилга таянилган ҳолда тадқиқ этилмоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, биз ушбу диссертацияда парламент феноменининг ижтимоий-сиёсий моҳиятини тадқиқ этишда тармоқлараро ёндашув – сиёсий, ҳуқуқий, тарих, социология, ижтимоий фалсафа фанларининг методларидан кенг фойдаланиш, лекин таҳлиллар ва нуқтаи назарлар ижтимоий фалсафанинг хусусий услублари асосида амалга оширилиши ҳамда қурилиши лозим, деб ҳисоблаймиз.

“Парламентаризм” тушунчаси ҳам халқ ҳокимиятининг, ҳам бевосита давлат ҳокимиятининг феномени сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқшунос олим Р.Р.Ҳакимовнинг

² Мамадалиев Ш.О. Халқ ҳокимияти: назария ва амалиёт. – Тошкент: “Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси”, 2003. – 157 б.

фикрича, давлат ҳокимияти сиёсатининг ижтимоий соҳаси бошқа соҳалар турларидан (оила, ижтимоий қатлам ва гуруҳ, нодавлат ташкилотлар ва бошқалар) фарқи шундаки, у алоҳида шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг эмас, балки бир бутун жамиятнинг манфаатларини бир тизимга йиғади ва уларни ўз бошқарув фаолиятида ифодалайди. Давлат ҳокимияти жамиятнинг яшаши ва ривожланиши учун энг муҳим омил - ижтимоий жараёнларни мувофиқлаштиришни таъминлайди³.

Шунингдек, аксарият тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, замонавий ҳуқуқшуносликда “парламентаризм” тушунчасининг талқинига доир турли назарий моделлар шаклланган бўлиб, ушбу атама асосан уч хил мазмунда қўлланилади. Биринчи моделга кўра, “парламентаризм” тушунчаси расман парламент номига эга бўлган институтнинг мавжудлиги билан тўғридан-тўғри боғланади. Ҳаттоки, бунда парламент мустақил давлат ҳокимияти органи сифатида тўлақонли фаолият юритишига яхши эътибор қаратилмайди, шунингдек, парламент деганда қандайдир фаолияти чекланган ва номинал характерга эга бўлган институт назарда тутилади⁴. Бизнингча, бундай ёндашувга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Зеро, “хукмрон доиралар томонидан парламент деб аталган ҳар қандай “парламент” ҳам ҳақиқий халқнинг вакиллик органини ифодалайдиган парламент бўлавермайди”⁵. Хулоса шундаки фикримизча, парламентнинг ҳақиқийлиги халқ ва сиёсий партияларнинг парламент ҳаётида фаол иштирок этиши асносида рўёбга чиқади. Иккинчи моделга биноан, “парламентаризм” деганда “ижтимоий адолатни, ҳуқуқ-тартибот муносабатларини қарор топтириш ва ривожлантириш мақсадини кўзлайдиган парламентнинг етакчилик ролига доир институт тўрисидаги тушунча намоён бўлади, унда маълум маънода тузилмавий ва функционал жиҳатлардан қонун устуворлигини таъминлашга қобил бўлган ҳокимиятнинг учга бўлиниши принципларига таянган давлат ҳокимияти ташкиллашувининг махсус тизими”⁶ тушунилади. Мазкур ёндашув биринчисига нисбатан аниқроқ тавсифга эга эканлигини таъкидлаш жоиз. Мазкур таърифда, гарчанд, парламент феноменининг моҳияти фақат муайян маънода акс эттирилганлиги учун унинг намоён бўлиш шакллари анча чекланган. Хусусан, ушбу нуқтаи назарга биноан парламент ғоя ёки доктрина сифатида эътибордан четда қолган. Бошқача айтганда, унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти намоён бўлмайди.

Учинчи назарий моделда биз юқорида эслаган ҳолат – ижтимоий сиёсий талқин - парламентаризмнинг доктринавий ёки ғоявий жиҳати талқин этилади. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги даврдаги илмий тадқиқотларда парламентаризм феномени кўп ҳолларда нафақат давлат ҳокимияти ташкиллашишининг махсус тизими сифатида, балки, айни пайтда, илмий концепция, махсус мафкуравий таълимот кўринишида ҳам олиб қаралади. Ўз навбатида, бу каби ғоявий қараш давлат ва жамият бошқарувига доир муҳим қарорлар қабул қилиш ва

³ Ҳакимов Р.Р. Давлат ва ҳокимият тизимида парламент: назария ва амалиёт муаммолари.-Т-2009.-Б.9.

⁴ Гуляева Е.А.Идея парламентаризма в российской дореволюционной политико-правовой мысли // История государства и права.-М.:2006,№ 12.-С.8.

⁵ Керимов А.Д. Государствование: актуальные проблемы теории.-М.:2003.-С.33.

⁶ Парламентское право в России: Учебное пособие / Под ред. Т.Я. Хабриевой –М.: 2003.–С.6.

қонун ижодкорлиги функциясини бажарадиган олий халқ вакиллиги – аниқ ва равшан органига эга бўлган давлат ҳокимиятининг бир бўғини (учтадан биттаси) тизимини англатади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳозирги даврда парламентнинг ҳуқуқшунослик фани нуқтаи назаридан тадқиқ этишга берилишлар натижасида уни халқ ҳокимиятининг намоён бўлиши, олий халқ вакиллик органи сифатидаги ижтимоий-сиёсий жиҳатлари тадқиқотчилар эътиборидан бирмунча четда қолди. Шунингдек, ижтимоий фалсафа нуқтаи назаридан кўплаб мамлакатларда мавжуд сиёсий-ижтимоий воқелик сифатида парламентаризмга доир етарли даражада аниқ, муфассал, умум қабул қилинган тасаввурлар шаклланмаганлиги кузатилади.

Шу билан бир қаторда, олимлар ва мутахассисларнинг мазкур ҳодисани талқин этиш, мазмунан бойитиш ва таърифлаш борасида ягона нуқтаи назарларининг шаклланмаганлагини таъкидлаш лозим⁷. Жумладан, энг кенг тарқалган таърифга кўра, “парламентаризм – давлат ҳокимиятини ташкил этиш, унинг тузилишига ва вазифаларига кўра, ҳокимиятни тақсимлаш, (бўлиниши) ва қонун устуворлиги принципларига асосланган, парламент жамиятда ижтимоий адолат муносабатларини ва ҳуқуқий тартиботни ўрнатиш борасида етакчи роль ўйнайдиган алоҳида тизим ҳисобланади”⁸.

Ҳуқуқшунос олим И.М.Степановнинг фикрича, “парламентаризм ижтимоий адолат ва ҳуқуқ-тартибот муносабатларини қарор топтириш ва ривожлантириш мақсадини кўзлайдиган парламентнинг етакчилик роли шароитида структуравий ва функционал жиҳатлардан ҳокимиятнинг бўлиниши, қонун устуворлиги принципларига таянган давлат ҳокимияти ташкиллашувининг махсус тизимидир”⁹. Яна бир ҳуқуқшунос олим А.А.Мишин эса парламентаризмни қонун чиқарувчи ва ижро этувчи орган ўртасидаги меҳнат тақсимоли билан характерланадиган ва бундай муносабатда парламент имтиёзга эга бўлган давлатнинг махсус бошқарув тизими, деб ҳисоблайди¹⁰.

Шу тариқа, “парламентаризм” тушунчаси ҳуқуқий адабиётларнинг ўзида ҳам турлича маъноларда талқин этилади. Парламент ҳуқуқида парламентаризм давлат ҳокимиятининг махсус ташкилий тизими сифатида кўриб чиқилади. Конституцион ҳуқуқ бўйича етакчи мутахассис М.В.Боглай парламентаризмни “давлат органлари тизимидаги парламент устунлигига асосланган давлат тузуми сифатида кўриб чиқади”¹¹.

Шу жумладан, Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг “Одамлар ҳамма нарсага чидаши мумкин, лекин адолатсизликка чидай олмайди”¹² фикрида ҳам қатъи маъно ётади.

⁷Бегазян А.О. Понятия парламентаризма // Право и жизнь.2003.№ 61(9).-С.15-22.

⁸ Парламентское право России./ Под ред.И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой.-М.: Юристъ,1999.С.5.

⁹ Парламентское право России / Под ред. И.М.Степанова, Т.Я. Хабриевой.-М., 1999.С.5.

¹⁰ Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран.-М.,1996.С.174.

¹¹ Боглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2004. – С 469.

¹² Шавкат Мирзиёев. Қонун ва адолат устуворлигини таъминлаш – барча эзгу мақсадларимизга эришишнинг энг муҳим шарт. – Т.:Ўзбекистон,2017. – Б 5.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўладики, «парламентаризм»га нисбатан турли тавсифлар ишлатилади: жамиятнинг бошқарув тизими; олий вакиллик демократиясининг шакли; алоҳида аҳоли гуруҳларининг манфаатларини амалга оширувчи демократик механизм. Ушбу нуқтаи назар, бир томондан, ҳокимиятни бўлиш механизмида парламент ҳолатини акс эттирса, бошқа томондан, парламентни функциялаштириш принципини ва тузилишини акс эттиради.

Таниқли олим А.И.Лукьянов фикрича, парламентаризмнинг ижтимоий сиёсий талқини куйидагича ифодаланган: “парламентаризм” деганда, кенг маънода, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг шундай тизими тушуниладики, уни амалга ошириш жараёнида етакчи роль халқ вакиллиги, яъни халқ иродасини акс эттирувчи ва уни қонун даражасига олиб чиқувчи, сайланган органга тегишли бўлади. Кўпгина мамлакатларда бундай орган парламент ёки легислатура деб номланади”¹³.

Социолог олим С.Авакьян таъкидлаганидек, парламентаризмнинг асосий белгилари – вакиллик депутатларининг ҳақ тўланадиган доимий фаолияти, уларнинг маълум ижтимоий мақомга эгаллиги, шунингдек, вакиллик муассасасининг муайян фаолият доираси (қонунлар қабул қилиш, солиқ тизимини жорий этиш ва давлат бюджетини тасдиқлаш, ички ва ташқи сиёсатга таъсир кўрсатиш, бир қатор давлат органларини шакллантириш, парламент назорати вазифаларини бажариш), унинг маълум иш шакллари услуб ва усулларидан иборат¹⁴. Бунда парламент институтининг ижтимоий мақоми очиб берилган.

Шунингдек, бир қанча ижтимоий-гуманитар фанларга доир тадқиқотларда парламентаризм аниқ ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий жиҳатлардан тақсимланган функцияларга эга қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари ўртасида парламентнинг бошқа давлат органлари билан муносабатда имтиёзга эга бўлган ҳолати билан характерланадиган давлатнинг жамият устидан бошқаруви тизими тарзи сифатида талқин этилади¹⁵.

Ўзбекистонлик таниқли олим Э.Халилов парламентаризмни тадқиқ қилувчи қатор олимларнинг қарашларини тасдиқлаган ҳолда, парламент тизимини яратишда қайси йўлдан кетиш зарурати қатор миллий омилларга боғлиқ эканлиги хусусида куйидаги фикрни билдиради: “у ёки бу тизимнинг тўғри ёки нотўғри танланганлиги муайян мамлакатнинг тарихий анъаналарига, миллий хусусиятларга, иқтисоди ва ижтимоий тараққиёт даражасига ҳам боғлиқлиги” га ҳам эътиборни қаратиш керак¹⁶.

Умуман, ижтимоий-гуманитар фанларга доир қатор адабиётларда парламент демократиянинг муҳим шарти, ҳокимиятлар бўлиниши тамойилининг асосий механизмларидан бири сифатида талқин қилинади. Масалан, энциклопедик луғатлардан

¹³ Лукьянов А.И. Парламентаризм в России (вопросы истории, теории и практики). Курс лекций.– Москва, Норма. Инфра-М, 2010.– С.13.

¹⁴ Авакьян С.А. Федеральное собрание – Парламент России.–М.:1999.–С.26-29.

¹⁵ Общая и прикладная политология.–М.:1997.С.480.

¹⁶Халилов.Э.Х. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар: Масъул муҳаррирлар: Э.В.Воҳидов; М.М.Миролимов.– Т.: Ўзбекистон, 2001.- Б 153.

бирида парламент “жамиятдаги ижтимоий қатламлар вакиллигини таъминловчи сайлаб қўйиладиган олий қонунчилик органи”¹⁷ сифатида таърифланади.

Албатта, “парламентаризм” атамаси тимсолида турли хил маъноларга турлича урғулар берилиши мумкин. Баъзи олимлар парламентаризм “ҳокимиятлар бўлиниши тамойили асосида бошқариладиган тизимда қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг устуворлиги”¹⁸ сифатида таърифлашган. Бироқ бу таъриф “парламентаризм” атамасининг моҳиятини тўла очиб бера олмайди. Одатда “парламентаризм” деганда, парламент ҳақида, унинг ривожланиши ва шаклланиши, фаолият юритиши ҳақидаги барча қарашлар, фикрлар ва ҳуқуқий меъёрларнинг йиғиндиси тушунилади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, парламентаризм кўп қиррали универсал ҳодиса бўлиб, унда ҳар бир мамлакатнинг у ёки бу хусусияти ифодаланиши мумкин¹⁹.

Шу нуқтаи назардан қараганда, парламент институти жамият томонидан эътироф этилган, ҳокимиятнинг учга бўлинган тармоқларининг ўзаро муносабатларини қонуний асосларда ташкил этишга қаратилган демократик институт бўлиб, у аниқ тузилмага ва бошқа давлат органлари билан ҳамкорлик қилиш салоҳиятига эга бўлган институтдир. У ўзини қонун қабул қилиш билан боғлиқ фаолиятда намоён қилади. Ўз навбатида, парламент давлат бошқаруви механизмида барқарор ва муайян ўз ўрнига эга бўлган олий халқ вакиллик демократиясини ташкил этиш ва юритишнинг асосий воситаси ҳисобланади.

Демак, парламент “соф” ҳолда ҳуқуқий ва сиёсий институт бўлиши мумкин. Лекин унинг фаолияти, жамиятда тутган ўрни, фуқаролар манфаатларининг ифодачиси, сиёсий партиялар ва нодавлат, ноижорат ташкилотлар билан ўзаро алоқалари уни жамиятдаги ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштирувчи институт эканлигини кўрсатади. Демак, унинг ўзи эмас, балки фаолияти натижалари, жамиятдаги ўзгартирувчилик кучи уни ижтимоий фалсафа нуқтаи назаридан тадқиқ этишни тақозо этади.

Парламент институти фаолиятининг сиёсий жиҳатлари унинг жамиятни ўзгартирувчилик жиҳати, инсон дунёқарашини ўзгаришига (замонавийлашишига) таъсири, инсоннинг ҳокимият органларига нисбатан муносабатларининг ўзгариши, инсонга жамиятни ўзгартирувчилик салоҳиятини бахш этиши, инсонни ўраб турган дунёни ўгартирувчилик кучига эга эканлиги, инсонларда ҳокимият органлари сир-асрорларини билиш ҳисларини ривожлантириш кабилар билан характерланади.

Даставвал “парламентаризм” тушунчаси парламентнинг конституцион ва қонунчилик ҳокимияти билан боғлиқ бўлган эди. Бу ҳолат шуни билдирадики, парламент томонидан қабул қилинган қонунлар бошқарувчининг эркинлигини чеклашга қаратилган. Кейинчалик парламентаризм моҳиятининг ифодаси сифатида суверенитет ғояси ва парламент томонидан юқори ҳокимиятга эга бўлиши сифатида қабул қилинди.

¹⁷ Политология: энциклопедический словарь. / общ.ред.и сост.: Ю.И.Аверьянов.–М.: Изд-во.Моск. коммерч. ун-та.2000.–С.204.

¹⁸ Юридическая энциклопедия.–М.:1997.–С.178.

¹⁹Қудратхўжаев Ш.Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши истиқболлари.–Тошкент.Шарқ; 2007. 9-б.

Парламентаризм мазмуни бевосита ҳокимиятнинг биринчи тизими билан боғлиқ. Унда парламентаризм ҳокимиятга талабгор сифатида намоён бўлади. Парламентнинг қонунчилик ҳуқуқлари конституцион суднинг бошқаруви остида бўлади.

Парламентаризмнинг асосий хусусияти – бу доимий фаолият кўрсатадиган, яъни аксарият иши ялпи мажлислар, кўмита ва комиссиялар йиғилишида кечадиган вакиллик муассасасининг мавжудлигидир. Унинг яна бир муҳим хусусияти фақат парламентга хос бўлган ваколатларга эга бўлишда кўринади. Бунга кўра, қонунларни қабул қилиш, давлат бюджети ва солиқларни ҳар томонлама муҳокама қилиш ва тасдиқлаш, ташқи сиёсат билан боғлиқ қарорлар қабул қилиш, қатор давлат органларини ташкил этиш, юқори лавозимларга мансабдор шахсларни тасдиқлаш, парламент назорати функциясини бажариш кабилар парламентаризм фаолиятининг характерли жиҳатлари ҳисобланади²⁰.

Шу ўринда парламентнинг функциялари хусусида тўхталиш мақсадга мувофиқ. Парламент функцияси – бу унинг туб моҳияти ва хусусиятларини ифодаловчи фаолиятнинг мазмуни ва шаклидир. Мазкур таърифдан келиб чиқиб, унинг учта функцияси мавжудлиги таъкидланади: вакиллик, қонунчилик ва назорат. Айрим олимлар парламентнинг функциялари сифатида эътироф этилган давлат аппаратини шакллантиришда иштирок этиш, ташкилий, таъсис этиш, маҳаллий вакиллик органларига кўмаклашиш кабилар парламентнинг алоҳида функциялари эмас, балки вакиллик, қонунчилик ёки назорат функцияларидан келиб чиқадиган вазифалардир, деб ҳисоблашади.

Парламентнинг қонунчилик функцияси ҳақида фикр юритилар экан, қабул қилинаётган ҳар қандай қонун инсоннинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги ҳамда ижтимоий адолатга мос келиши лозимлигини таъкидлаш жоиз. Акс ҳолда қонун самарасиз ва айрим тор доираларнинг якка ҳукмронлиги ўрнатилишига сабаб бўлиши мумкин.

Парламентнинг назорат функцияси тарихий нуқтаи назаридан олганда дастлаб юзага келган бўлиб, ҳокимият тармоқларининг ўзаро бир-бирни тийиб туриши ва мувозанат сақлашини таъминлайди ҳамда ҳокимият ваколатларини бир орган томонидан ўзлаштирилишининг олдини олади.

Умуман олганда, парламент функцияларининг самарали амалга оширилиши нафақат тегишли ҳуқуқий ва ташкилий механизмларнинг мавжудлиги, балки парламент аъзоларининг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ва фаоллигига, парламентдаги сиёсий партиялар фракцияларининг тутган ўрни ва ролига, конструктив муҳолифатнинг фаолияти маромида ташкил этилганлиги билан чамбарчас боғлиқдир²¹.

Парламент – вакиллик муассасасининг белгиловчи номи сифатида кўпгина ривожланган мамлакатларда қўлланилади. У Ўзбекистонда – Олий Мажлис, АҚШ ва Лотин Америкасида – Конгресс, Швецияда – Ригсдаг, Финляндияда – Сейм, Норвегияда – Стартин,

²⁰ Онишко Н.В. Парламентаризм как конституционно-правовой институт // Журнал российского права –2003.– № 4.–С.36.

²¹ Ҳақимов Р.Р. Автореферат. Давлат ва ҳокимият тизимида парламент: назария ва амалиёт муаммолари. – Т.: 2009.–10 б.

Россияда – Федерал мажлис ва ҳ.к. деб аталади. Парламент икки палатали ёки бир палатали тизимга бўлинади. Федератив шаклдаги давлат қурилишидан иборат бўлган мамлакатлар парламентни икки палатали тизим бўйича қуради. Икки палатали парламентларда қуйи палаталар ва бир палатали парламентлар ҳаминша тўғридан-тўғри овоз бериш орқали ташкил этилади. Парламентнинг ички тузилишининг асосий элементлари бу – биринчидан, палата аъзоларининг партияли бирлашуви, иккинчидан, палаталарни бошқарувчи органлар, учинчидан, парламент иттифоқлари, қўмиталаридан иборатдир.

Бундан ташқари, парламентаризм ўзига хос ишлаш шакли ва усуллари билан ҳам ажралиб туради. Ялпи мажлислар, парламент ўқишлари, депутатлар сўровлари, парламент соати, парламент қўмиталари ва комиссиялари, фракциялар ва депутатлар гуруҳларининг ишлари шулар жумласидандир²². Замонавий парламентаризмда хоҳиш-истакларнинг таркиби ва тузилиши кўпгина принципларга эга. Уларнинг энг муҳими – партия вакиллиги, ҳудудий вакиллик, хоҳиш-истакларнинг корпоратив вакиллиги ва этник вакиллик.

“Парламентаризм” тушунчасининг ижтимоий-сиёсий мазмуни унинг ғоясининг тарихий-сиёсий илдизлари таҳлил қилинганда янада ойдинлашади.

Парламент тарихи асрлар билан ўлчанади. Замонлар ўзгариши билан парламентларнинг роли ҳам изчил ўзгариб, унинг моҳияти янги ғоялар, тамойиллар билан, шаклланиш ва фаолият кўрсатиш тажрибаси билан бойиб бормоқда. Парламентаризм ғояси биринчи минг йиллик бўсағасида Римда, Англия ва Испанияда халқ мажлислари шаклида юзага келган бўлиб, шундан сўнг давлат анжумани даражасига кўтарилгунга қадар яна бир неча тараққиёт босқичларидан ўтди.

Бироқ мазкур ғоянинг тарихий, сиёсий заминларини таҳлил қилиш ўзига хос хусусиятга эга эканини таъкидлаш керак. Бу ерда, гап шундаки, бундай таҳлил, бизнингча, икки асосий тарихий мезонга кўра амалга оширилиши зарур. Биринчисига кўра, “парламентаризм” ғояси айнан этимологик ва орфографик жиҳатдан француз тилидан келиб чиққан “parler” “сўзламоқ” сўзидан келиб чиққан “парламент” сўзининг муомалада сиёсий мазмунда кенг ишлатила бошлаган даврдан эътиборан тадқиқ қилинади. Иккинчи мезон эса, парламентни халқнинг сиёсий хоҳиш-иродасини ифода этувчи тушунча сифатида олиб қарашга асосланади ва шунга мувофиқ, муаммо бўйича таҳлилни кишилик жамияти тарихида халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш билан боғлиқ ғоялар ва амалий хатти-ҳаракатлар пайдо бўлган босқичдан бошлашни тақозо этади²³. Таъкидлаш жоизки, парламентнинг билвосита демократияни амалга оширувчи сиёсий феномен сифатида қарор топиши ҳамда халқ иродасига сиёсий мақом беришга қаратилган ғояларнинг келиб чиқиш даври ўзаро мувофиқ эмас.

Вакиллик органлари ва умуман, парламентаризм фаолияти учун у ёки бу мамлакатнинг давлат ва маъмурий-сиёсий тузилишининг шакли муҳим аҳамият касб этади.

²² Энциклопедический словарь конституционного права. –М.: Норма, 2000–688 с.

²³ Керимов А.Д. Понимание парламентаризма и перспективы его развития в России // Гражданин и право. – 2002. – № 7,8–С.27.

Давлатнинг унитар характери, унинг федератив ёки конфедератив структураси, аҳолиси ва этник таркиби, манфаатлари, маъмурий-худудий бирликлар ваколатларини инобатга олиш каби омиллар парламентларнинг функциялари, ташкиллашуви ва таркибида ўзининг адекват инъикосини тақозо этади.

Парламентлар ёшига кўра ҳам фарқланади. Манбаларда кўрсатилишича, Англия парламенти 700 йилдан ортиқ давр мобайнида фаолият кўрсатиб келади. Парламент Францияда 250 йил, АҚШда 200 йилдан ортиқ вақтдан буён мавжуд. Шунингдек, эндигина 20-25 йил фаолият олиб бораётган вакиллик органларига эга мамлакатлар ҳам бор²⁴.

Бугунги кунга келиб деярли барча мамлакатларда парламент муассасалари ваколатлари, ташкиллашуви ва иш тартибини регламентлашга қаратилган норматив-ҳуқуқий актлар тизими амал қилади. Мазкур масалаларни ечишга қаратилган дастлабки қоидалар конституцияларда ўз аксини топади ва парламентлар регламентлари, депутатлар фаолияти кафолатлари тўғрисида, сиёсий партиялар тўғрисида ва бошқа шу каби қонунларда ривожлантирилади. Ушбу норматив актлар конституцион ҳуқуқнинг органик қисми бўлиб, мутахассисларнинг таъкидлашича, “парламент ҳуқуқи” деб номланиши мумкин²⁵.

Маълумки, парламентаризмнинг ватани сифатида Буюк Британия, аниқроғи, Англия эътироф этилади. Бироқ янада кўхна тарихий босқич, яъни, Қадимги Рим даврига мурожаат қилинганда, халқ вакиллигининг илк кўринишлари ҳамда вакиллик органларининг мақоми, ваколатларни шакллантириш ва тақсимлаш тартиблари сингари замонавий парламентаризмнинг асослари айнан ўша даврга хос экани маълум бўлади.

Халқ йиғилиши ва сенат Қадимги Римдаги икки палатали парламентнинг ўзига хос кўриниши бўлган. Рим Сенати бир қанча трансформацияларни бошидан кечирган. Манбаларда кўрсатилишича, Сенатнинг мақоми қироллик даври, Рим империясидаги илк ва кейинги босқичдаги республика шароитларида турлича бўлган. Қадимги Римда Сенат эр авв. XVI асрда қирол ҳузуридаги рексга сайланадиган 300 патрицианлик уруғларига мансуб оқсоқоллар кенгаши сифатида вужудга келган²⁶.

Рим империясининг гуллаган даврига келиб Сенат эволюциясида ваколатларнинг қисқариши рўй берди. Тез-тез алмашилиб турадиган императорлар сенатнинг аввалги функцияларини ўзлаштириб олиш йўлини тутдилар. Шунга қарамай Рим Сенати дунё цивилизациясига вакиллик органларининг тузилиши, жумладан парламентларнинг юқори палаталари фаолиятига доир айрим муҳим элементларни тақдим этгани тарихий ҳақиқатдир. Улар орасида қуйидаги тамойилларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

²⁴ Лукьянов А.И. Парламентаризм в России. (вопросы истории, теории и практики) Курс лекции. – Москва, Норма.Инфра-М, 2010. – С.21.

²⁵ Лукьянов А.И. Парламентаризм в России. (вопросы истории, теории и практики) Курс лекции. – Москва, Норма.Инфра-М, 2010. – С.22.

²⁶ Романов Р.М. Истоки парламентаризма: от законодательных органов древности до наших дней/ Р.М.Романов. -2-е изд., доп. и перераб.-М.:Соврем.экономика и право, 2006.-106с.

- икки палатали парламент ғояси, палаталарнинг ўзаро таъсирлашув механизмлари, яъни бир палата қабул қилган қонун бошқаси томонидан маъқулланиши, ўзгартиш киритилиши ёки қайтарилиши мумкин;

- иккала палатанинг ҳам қонун ташаббускорлик ҳуқуқи;

- юқори палата фаолиятининг узлуксизлиги, бу ўз навбатида давлат барқарорлигининг муҳим омилidir;

- Сенат аъзоларини сайлаш ёки тайинлаш, Сенат таркибини мансабга кўра тўлдириш;

- Сенат аъзосининг ўз мажбуриятларини умрбод ижро этиши амалиёти;

- махсус ваколатлар – уруш ва тинчлик масалалари юзасидан қарор қабул қилиш, фавқулодда ва ҳарбий ҳолатларни жорий этиш; ҳарбий кўшинни хорижга жўнатиш; қуйи палата томонидан халқаро шартномаларни маъқуллашга тайёргарлик орқали ташқи сиёсатда иштирок этиш; бюджет, солиқ ва йиғимларни тасдиқлаш; юқори давлат лавозимларига номзодларни тайинлаш;

-сенаторларга тадбиркорликнинг муайян турлари билан шуғулланишнинг таъқиқланиши;

- ҳар бир сенаторни сўровдан ўтказиш йўли билан овоз бериш тартиби²⁷.

Кўриниб турибдики, санаб ўтилган Қадимги Римда амал қилган ушбу қоидалар мазмун ва шакл жиҳатдан такомиллашган кўринишларда ҳозирги кунда кўплаб замонавий парламентаризм амалиётининг асосий қоидалари ҳисобланади.

Вакилликка асосланган бошқарув зарурияти билан боғлиқ масалалар ўзининг тўлиқ ва концептуал ифодасини инглиз файласуфи Джон Локкнинг (1632–1704) ижтимоий-сиёсий қарашларида топган. Хусусан, файласуф бу борада: “Мутлақ истибдодга асосланган ҳокимият ёки доимий қонунларсиз амалга ошириладиган бошқарув ҳеч қанақасига жамият ва ҳукумат мақсадларига мувофиқ кела олмайди”²⁸, деб ёзган эди. Шу тариқа Ж.Локк ҳокимият функцияларини қонун қабул қиладиган ва уларни ижро этадиган тармоқларга бўлиш ҳақида хулоса чиқарган. У конституцион монархия ғоясининг тарафдори бўлган, бироқ унинг ижро этувчи ҳокимият бўғини бўлиши зарурлигини таъкидлаган ва биринчи ўринга халқ иродасининг ифодаси бўлиб хизмат қиладиган қонун чиқарувчи ҳокимиятни қўйган.

Шу тариқа Джон Локк ижтимоий-сиёсий назария ривожига улкан ҳисса қўшган. Моҳият эътибори билан файласуф таклиф этган концепцияда мақсадга мувофиқ бошқарув структураси норматив қоидалар мажмуидан иборат бўлган.

Адабиётларда кўп ҳолларда сиёсий ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши назариясининг чинакам муаллифи сифатида француз файласуфи Ш.Л.Монтескье (1689–1755) кўрсатилади. Француз олими шундай ёзган: “Ҳокимиятни суистеъмол қилиш имконияти бўлмаслиги учун шундай тартиб зарурки, турли ҳокимият тармоқлари ўзаро бир-

²⁷Мачульская И. Парламентаризм;и опыт сын ошибок трудных (к 100-летию Государственной Думы).–М.: 2009.–56-64с.

²⁸ Локк Дж.Избранные философские произведения Т.П.–М.:1998 г.С.79.

бирларини тийиб турсин”²⁹. Таъкидлаш жоизки, Ш.Л.Монтескье ғоялари бугунги кунгача ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келаётган АҚШ мустақиллик Декларацияси ҳамда Франция инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси каби муҳим ҳужжатларга асос бўлиб хизмат қилган.

Ўрта асрларда Англияда парламентчиликнинг пайдо бўлиши хусусида гап кетганда, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, 1066 йил 14 октябрда Вильгельмнинг Гастингс ғалабаси билан бошланган норманнлар босқинидан сўнг улар томонидан тизимли равишда инглиз саксон маданиятини французлаштириш сиёсати олиб борилди. Илк маротаба 1363 йилда канцлер парламент йиғилишини инглиз тилида ўтади, бироқ 16 асрда инглиз қонунлари француз тилида ёзиларди. Босиб олинишидан кейинги юз йиллар давомида қироллар, қироличалар, ҳарбий-сиёсий зодагонлар французлар бўлган. Бундан ташқари аҳолининг ўртача синфи ҳам француз тилини, маданиятини ўзлаштира бошладилар. Қироллар ўз қасамдларини ҳам айнан шу тилда сўзлаганлар. Умуман олганда, француз тили Англиянинг сиёсий тилига айланган эди.

Парламентаризм тарихи ҳақида гап кетганда француз Маърифатпарчилик ҳаракатининг йирик вакили, машҳур файласуф, ҳуқуқшунос Шарль Луи Монтескье (1689–1755) қарашларига алоҳида тўхталиш жоиз. Зеро, давлат ҳокимиятини бир-бирига нисбатан мустақил мақомларда фаолият олиб борадиган тармоқларга ажратиш ғояси Монтескье томонидан жаҳон ижтимоий-сиёсий фикри таракқиёти тарихида илк маротаба аниқ ва тизимли равишда асослаб берилган.

Олимнинг фикрича, умумий маънодаги сиёсий эркинликка фақат мўътадил бошқарувга эга тизимларда эришиш мумкин. Демократия ёки аристократия ва истибдодга таянган тузум шароитида бунинг имкони йўқ. Ш.Монтескье ушбу фикрини ривожлантириб, шундай ёзади: “Хатто мўътадил бошқарув шароитида ҳам сиёсий эркинлик ҳокимиятни суистеъмол қилиш имкониятлари истисно қилинган ҳолатлардагина мавжуд бўлади. Бунинг учун давлатда ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд каби тармоқларга бўлиш зарур. Бундай бошқарувга асосланган давлат қурилиши шаклига кўра ҳеч ким қонун мажбур қилмаган ишни қилишга мажбурланмайди ва қонуний бўлган ишни амалга ошириш учун ҳеч кимга монелик кўрсатилмайди”³⁰.

Ҳокимиятни бўлишдан кўзланган асосий мақсад – уни суистеъмол қилинишидан сақланишдир. Монтескье фикрига кўра, бунинг учун ҳокимият тармоқлари ўзаро бир-бирини тийиб турадиган тартиб зарур. Шундагина ҳокимият тармоқларининг қонун чегаралари доирасида ўзаро келишувга асосланган ҳолда фаолият юритишлари учун зарур шароит вужудга келади.

“Бир қарашда, гўё-ки, ҳокимиятнинг уч тармоғи сокин ва ҳаракатсиз ҳолатга тушиб қоладигандек туюлади. Бироқ воқеа, ҳодисаларнинг кечиши уларни хатти-ҳаракатларга ундайди ва пировардида улар келишиб ишлашга мажбур бўладилар”³¹, деб ёзади

²⁹ Монтескье Ш.Л.Избранные произведения – М.: Политиздат, 1999 г. С.289.

³⁰ Монтескье Ш.Л. Избранные произведения – М.: Политиздат, 1999 г. С.151.

³¹ Монтескье Ш.Л. Избранные произведения – М.: Политиздат, 1999 г. С.164.

Ш.Монтескье. Айни пайтда, файласуф қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг бошқаларига нисбатан етакчи ва ҳал қилувчи мавқега эга эканини таъкидлаган.

Ш.Монтескье қарашларига биноан, ҳокимиятнинг бўлиниши ва уларнинг ўзаро бир-бирини тийиб туриши сиёсий эркинликнинг бош шarti ҳисобланади. “Қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти бир шахс ёки муассасага бирлаштирилса, у ҳолда эркинлик бўлмайди. Чунки бунда ўша монарх ёки сенат жабр-зулмга асосланган қонунларни яратиш ва уларни золимларча қўллаш хавфи бор. Суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан ажратилмаса ҳам эркинлик бўлмайди. Агарда у қонун чиқарувчи ҳокимият билан бирлашса, гражданларнинг ҳаёти ва эрки ўзбошимчалик домига тушади, чунки судья қонун чиқарувчига айланади. Суд ижро ҳокимияти билан бирлашган шароитда эса судья золимга айланиш имкониятига эга бўлади. Ҳокимиятнинг уччала тармоғи яқка шахс ёки амалдорлар, зодагонлар ёки оддий кишилардан ташкил топган ягона муассасага бирлаштирилган бўлса, у ҳолда барчаси барбод бўлади”, деб таъкидлайди файласуф³².

Вакиллик ғояси классикларининг фикрича, ҳокимият ва қонунчилик “Онг ва англаш” деганидир. Бу борада англиялик файласуф Жон Стюарт Милль (1806–1873) ҳар бир ҳокимиятнинг фаолияти умумхалқ бахт-саодатига қаратилиши ва бу эзгулик икки шаклда намоён бўлиши ҳақидаги ғояни илгари сурган: биринчиси – бу тартиб, иккинчиси - тараққиёт. Шунинг учун, унинг фикрича, ҳокимиятнинг мукамал даражадаги шакли ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши керак. Биринчидан, у уни бошқариб турувчиларда энг яхши фазилатларни ривожлантиришга қаратилган бўлиши зарур. Бу фазилатлар сифатида у онг, ахлоқ ва амалий фаолиятнинг ривожланиши кабиларни тушунган. Иккинчидан, у жамиятни ривожлантириш учун инсонлардаги ушбу фазилатларни қўллашга имкон берадиган ҳокимият механизмларига эга бўлиши керак³³. С.Миллнинг фикрича, ушбу талабларга жавоб берувчи ҳокимият шакли кўйидаги вакиллик ҳокимияти кўринишида намоён бўлиши лозим: юқори ҳокимият ёки давлат назорати ҳуқуқининг бутун жамиятга тегишли бўлиши, бундан ташқари, жамиятда ҳар бир фуқаро нафақат ўзининг овозига эга бўлиши, балки ҳақиқий бошқарувда иштирок ҳам этиши шарт.

С.Милль ўзининг вакиллик асосидаги бошқарув концепциясида эътиборини қонунчилик ҳокимияти муаммосига қаратади. Унинг таъкидлашича, қонунчилик ҳокимиятининг моҳияти шундаки, бутун халқ ёки унинг муайян қисми вақти-вақти билан сайланган вакиллари орқали ҳокимият ишларини назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

XVII аср инглиз олимларининг фикрича, фақатгина қонунчилик ҳокимияти давлатда юқори ҳокимият деб ҳисобланиши мумкин. “Ахир бошқалар учун қарорларни қабул қилишга қодир бўлганлар ўша бошқалардан устун бўлиши керак, бироқ қонунчилик ҳокимияти жамиятдаги ҳар бир аъзо учун қарорларни ишлаб чиқаргани сабаб юқори ҳокимият ҳисобланиши керак ва қолган ҳокимиятлар унга бўйсунуши керак”³⁴, деб ёзган Дж.Локк.

³² Монтескье Ш.Л. Избранные произведения – М.: Политиздат, 1999.С. 178.

³³ Милль Ж.С.О свободе. СПб– Б.:В.И.Губинский,1994.-С.77.

³⁴ Локк Ж.Сочинения:в3-х томах.3-том -М.:Мысль,1998.–245с.

Ушбу нуқтаи назарни айрим замонавий тадқиқотчилар ҳам қўллаб-қувватлайдилар. Шу фикрдан келиб чиққан ҳолда, У.фон Алеманн куйидагиларни таъкидлаган: “Агар халқ вакиллиги сиёсатда марказий ролни ўйнамаса, унда бу ҳолатни “Авторитар” ва ҳаттоки, “Тоталитар” парламентаризм деб аташ мумкин”. Бошқа томондан эса Англиянинг тарихий ва буюк француз инқилоби тажрибаси XVIII–XIX асрларда парламент халқ вакиллик органи сифатида бошқарувнинг республика шакллари шароитида етакчи деган фикрни кенг тарқатишга сабаб бўлди. Француз инқилоби вакиллик томонидан “Учинчи қатлам” ўзини генерал штати деб қарор қабул қилинишидан бошланган. Ушбу ҳолат зарарлантирувчи восита сифатида Дж. Локк ва Ш.Монтескье даврларида ҳокимиятни бўлиш тизими ҳисобланар эди.

Умуман олганда, парламент расмий ва оммавий, сиёсий фаоллик сифатида сиёсий курашларнинг муҳим майдони бўлиб қолаверади. Унда мамлакатда сиёсий кучларнинг жойлашуви аниқ бўлади, қарама-қарши томонларнинг манфаатлари ўз ечимини топади ва келиб чиқадиган норозиликлар бартараф этилади. Шуни таъкидлаш жоизки, у Ўрта аср Европаси XII–XIII асрларда ҳокимиятнинг қатламли вакиллик органларининг пайдо бўлишининг ўзи ҳокимиятнинг тенглигини, муносиблигини оширувчи институтционал механизмини топиш муаммолари билан боғлиқ (Францияда Генарал штатлар, Испанияда кортеслар, Англияда парламент, Германияда Рейхстаг, Швецияда Сейм). Англия ва Франция каби мамлакатларидаги парламент тизими ривожланиши – бу демократия шаклланишининг икки ҳар хил қарама-қарши кўринишларининг яққол намунаси. Бир томондан, XIII асрда Англия парламентида институт сифатида узвий ўсиш кузатилган. Бу ерда парламент аста-секин босқичма-босқич фискаль соҳасидан қироллик ҳамжамиятини четлаб, янги кўринишидаги вазифаларга эга бўлди, кейин эса ҳукумат фаолияти устидан назорат ўрнатди ва охир оқибат давлат суверенитетини тўлиқ қўлга киритди ва монархияга эса атиги маросим билан боғлиқ вазифаларни қолдирди холос. Ушбу жараён тинч ва осуда кечар эди. Бошқа томондан, Францияда қатлам вакилининг қисқа вақтга ўсиши ўрта асрларда генерал штатлар узок муддатгача ўз фаолиятини тўхтатиб қўйишди ва қатлам вакиллик органи ўсишининг янги шакли саркитига айланган даврда 1789 йилда инқилобнинг бошланишида яна пайдо бўлди. Инқилоб томонидан пайдо этилган янги институционал шакли рационал лойиҳалаштиришнинг натижаси эди. Уларнинг қисқа муддатли фаолияти Англияда органик таъсирнинг кучли эканлиги билан тушунтирилади.

Қонунчилик ҳокимияти органларининг турғунлашиши ва интеграция вазифаларига сиёсий тизимларнинг демократик ўзгариш жараёнида айниқса эътибор ошади. Шундай қилиб, қонунчилик ҳокимияти ўтиш даври жамиятлаирда халқ вакиллигидан демократия мактаби ролини ўйнашга қодир. Қонунчилик ҳокимияти органларининг фаолияти оммавийдир ва шу сабаб кўпинча жамият томонидан анчайин танқидий баҳоланади, ижро этувчи ҳокимият эса бундан мустасно, бироқ ташқи кузатувчилар учун парламентларнинг очиқлиги келишувлар фойдасига хизмат қилади. Шу сабабли, мутахассисларнинг фикрича, партиялар бошқа сиёсий институтларга нисбатан демократиянинг назарияси ва амалиёти бирлашиши содир бўладиган жойга яқинроқ туради. Ғарб парламентаризмининг тарихий

тажрибаси шуни кўрсатадики, вакиллик демократиясининг мукамал шакллари мавжуд эмас, лекин бунинг ўзига хос ютуғи бор, яъни у инновацион ўзгаришлар, такомиллаштиришга қаратилган ислохотлар учун доимо очиқдир.

Давлат ҳокимияти табиий ҳолатидан чиқиб, янги ҳолатига, яъни давлат бирлашмасига ўтгач, инсонлар хоҳишининг умумлашган истаклари асосида амалга оширилган. Шу нуқтаи назардан қараганда, халқ суверенитети ғояси ижтимоий шартнома назарияси билан ҳам бевосита боғлиқдир. Халқ хоҳиш-иродасини аниқлаш, англаш жараёни ҳеч қачон мутлақ ҳақиқий ечимни излаш деб тушунилиши мумкин эмас. Халқ хато қилиши мумкин, бироқ унинг иродаси хоҳиш-истакларига барибир ҳокимиятнинг юқори қонун манбаи сифатида ёндашиш шарт, чунки халқ суверен, сайлаш ҳуқуқи айнан унга берилган. Ҳозирги вақтда деярли ҳар бир конституциядан халқ суверенитети ғояси ўрин олган. Бироқ шундай бўлса-да, замонавий демократияга кўра, ушбу принцип халқнинг тўғридан-тўғри иштироки орқали амалга оширилмайди. Халқ иродаси ҳокимиятга вакилларни сайлаш ва референдумларда ўз ифодасини топади. Шундай қилиб, халқнинг хоҳиши ифодаси вакиллик тизимлари ёрдамида намоён бўлади. Умуман олганда, ҳозирги кунда вакиллик бошқарув тизими камчиликларга эга бўлса-да, замонавий демократиянинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади.